

Biz kendi evlâtlarımızın, yarın için büyük memleket işlerine hazırladığımız ve üstüne titrediğimiz nesillerin böyle asıldan ve esastan mahrum, en iptidai hesap ve mantık esaslarından uzak usullerle kafalarının bozulmasına, muhakemelerinin sakatlanmasına asla mütehammil olamayız. Türkiye Cumhuriyeti Darülfünununun kürsüsü bu kadar hafif malûmat ve bu kadar sakim metotlarla işgal edilecek bir kıymetsiz mevki değildir. (Şiddetli ve sürekli alkışlar).

REİS — 10 dakika istirahat için oturuşu kapıyorum.

Kapanma : S. 17³⁰

Üçüncü oturuş.

Açılma : S. 17⁴⁰

REİS — Söz Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azasından Profesör Sadri Maksudi Beyindir.

PROF. SADRI MAKSUDİ BEY — Beyler, Zeki Velidi Beyin tenkitleri iki meseleye temas ediyor:

1 — Kuraklık meselesi

2 — Eski Türk şehirlerinin mahalleri meselesi.

Muhterem arkadaşımız Doktor Reşit Galip Bey mufassal izahat yaparak kuraklık hâdisesini tamamen ilmi ve kanaatbahş delillerle parlak bir surette ispat etti. Bu izahlardan sora kuraklık meselesine avdet etmeğe artık lüzum kalmadı. Ben bilhassa şehirler hakkındaki tenkitler üzerinde tevakkuf etmek istiyorum.

Beyler, Zeki Velidi Beyin eski şehirlerin mahallerine dair cemiyetimize gönderdiği yazısında ve bu kürsüden söylediği tenkitlerde şimdi ispat edeceğim veçhile müteaddit defalar yanlış me hazlar, davaları ispat için, bu davaları teyit eden bir tek cümleyi ihtiva etmeyen sahifeler gösterilmiştir. Umumiyetle hakikate mugayir istişhatlar (Referanslar) yapılmıştır.

Beyler, böyle filân davanın delili filân eserin filân sahifesindedir. diye yanlış me haz ve sahifeler göstermek bir hata eseri ise, tekerrür etmezse bir tenkitçi için bir şeyn teşkil etmez. Ancak dikkatsizliğini, lâübaliliğini gösterir. Fakat dört beş sahifelik bir yazıda bu tarzı hareket birkaç defa tekerrür ederse, tenkidi okuyan, tenkitçinin hüsnüniyetinden şüphe etmekte haklı olur.

Beyler, eski Türk şehirleri hakkında tarih kitabında aynen şu sözler yazılmıştır:

«Bugün medeniyetten mahrum Kırgız-kazakların oturdukları sahanın birçok yerleri şehir harabeleri, medeniyet enkazı ile doludur. Bu harabelerin bir kısmı tarihen malûm şehirlerin enkazıdır. Meselâ: Otrar, Cent, Yangı-

Kent, Saġnak harabeleri gibi. Diġerleri, tarihin isimlerini zaptetmediġi şehirlerin harabeleridir. Diġer birçok şehirler de vardır ki tarih isimlerini kaydetmiş olduġu halde yerleri tayin edilememiştir. Atlak, Atbaş, Almalık, Balasagun, Talas, Kulan, Barshan, Sus, Suyap, Nüzket, Sütken, İlibalık, Şelci gibi Türk şehirlerinden bazılarının da yerleri bulunamamıştır.» (Cilt I, S. 59).

Beyler Zeki Velidi Bey eski Türk şehirleri hakkındaki tenkitlerine şü suretle başlıyor:

«Kitapta Türkistanın kuraklık hususunu ispat etmek için Türkistanda kum altlarında kalan ve çoğunun yeri belli olmıyan şehirler sırasile:

Otrar, Cent, Yangı-Kent, Saġnak, Atlak, Atbaş, Almalık, Balasagun, Talas, Kulan, Barshan, Sus, Suyap, Nüzket, Şelci, İlibalık, Sütken gösteriliyor» diyor.

Beyler Zeki Velidi Beyin bu sözleri kat'iyen hakikate tevafuk etmemektedir. Çünkü evelki dört şehir, yani, Otrar, Cent, Yangı-Kent, Saġnak şehirleri tarih kitabında yerleri tayin edilmemiş şehirler meyanında sayılmış değildir. Bilâkis bu dört şehir çok sarih bir surette yerleri tayin edilmemiş şehirlerden tefrik edilmiştir. Bunlar yerleri malûm şehirlerdir. Bu tefrik gayet sarih iken Zeki Velidi Beyin bu iki zümre şehirleri karıştırmaktaki gayesi nedir? Bu dört şehrin yerleri tespit edilmiş, birçok âlim ve seyyah tarafından harabeleri de tetkik edilmiştir.

Cent şehri hakkında en ciddi tetkiki yapan P. Lerch'dir (1867 de Türkistana arkeolojik seyahat). Saġnak şehrinin harabesi hakkında en ciddi tetkik Kallaur'un tetkikatıdır. (Türkistan atikiyat muhipleri Cemiyeti zabıtnamesi Cilt V 1899-1900).

Burada Kallaur Saġnak harabesinden başka Aşnas harabesinden de bahsediyor.

Yangı-Kent (Cankent) hakkında en iyi etüt Lerch'in etüdüdür: «Sino-tiçestva» mecmuasının 6 inci numarasında neşrolunan (Cankent harabeleri hakkında) adlı makalesi. Bu şehrin harabesi hakkında Aleksandroff tarafından yapılmış bir tetkik vardır. Aleksandroff'un makalesi 1885 te «Türkistanskije vedomosti» gazetesinde neşrolunmuştur. Makalesinin ismi yine «Cankent harabeleri» hakkındadır. (Cilt IV, S. 45146).

Otrar şehrine gelince, bu şehrin harabelerinin Arys çayının Sirderyaya döküldüğü yere yakın olduġu bugün herkesçe malûmdur. Otrar hakkında birçok etüt vardır: Ezcümle Bretschneider'in etüdü (Mediaeval researches, C. II, S. 56).

Diġer membaların ekserisi Rusçadır. Bunları saymağa lüzum görmüyorum.

Tekrar ediyorum Beyler, Cent, Saġnak, Yangı-Kent, Otrar şehirleri kitapta mevkii belli olmayan şehirier meyanında sayılmış değildir. Bu şehirlerin yerleri malûmdur, harabeleri mevcuttur. Binaenaleyh Zeki Velidi Beyin bu şehirler hakkındaki tenkitleri varit değildir.

Gelelim diğer şehirlere, bunlar hakkında tarih kitabında aynen şöyle denilmiştir:

«Diğer birçok şehirler de vardır ki tarih isimlerini kaydetmiş olduğu halde, yerleri tayin edilememiştir. Atlak, Atbaş, Almalık, Balasagun, Talas, Kulan, Barshan, Sus, Suyap, Nüzket, Süt kent, İlibalık, Şelçi gibi Türk şehirlerinin de bazılarının yerleri bulunamamıştır.» (Sahife 39).

Beyler, Zeki Velidi Bey bütün bu şehirlerin harabeleri mevcut ve yerleri malûm olduğunu iddia ediyor. İddiasını ispat etmek için de eserler, sahifeler zikrediyor. Fakat gösterdiği sahifelerde tenkitlerin istinat ettiği malûmat bulunmuyor. Bunu ispat için bu şehirler hakkındaki tenkitleri birer birer gözden geçirelim:

Evvelâ Talas şehrinde bahsedelim. Biz bu şehir hakkında, tarihen malûmdur, fakat yeri tespit edilmemiştir, diyoruz. Bu doğrudur, çünkü Talasın tarihen malûm bir şehir olduğu şüphesizdir. Bu şehir pek eski bir Türk şehridir. Tâ altıncı asırda bu şehir vardı. İstemi Hanın payitahtlarından biri idi. Şarki Roma Sefiri Zemarkos bu şehirde bulunmuştur. Burada İstemi Han Şarki Roma Sefiri ile beraber İran sefirlerini de kabul etmiştir. Onuncu asrın Arap seyyahlarından Mukaddesinin (Kitabı Degoeje tarafından neşrolunmuş, «Bibliotheca Géographorum arabicorum» nam külliyyatın VI inci cildine dahildir. Bu eser 985 te yazılmıştır. İsmi «İklimleri tanımak için en iyi taksim» dir) eserinde şu sözleri okuyoruz:

«Taraz [1] büyük ve müstahkem bir şehirdir. Pek çok bahçeleri vardır. Şehir çok mamurdur. Dört kapısı ve hendeği vardır. Şehir yanında bir kasaba vardır. Kasabanın ahali kalabalıktır. Şehir yanında küçük bir nehir akıyor. Nehir üzerinde yol vardır. Büyük cami pazarlar arasındadır.»

Bu metinden anlıyoruz ki, Talas bahçelerle muhat, ahali kalabalık olan bir şehirdir. Bu şehrin mevkiine gelince, biz kitapta bu şehrin bulunduğu mahal bugün malûm değildir, diyoruz. Zeki Velidi Bey diyor: Yeri malûmdur. Talas bugünkü (Evliya-Ata)dan ibarettir. Zeki Velidi Bey Talasın (Evliya-Ata)dan ibaret olduğuna dair fikrini Rus âlimlerinden Barthold'un Otçot «Ortaasiya seyahati hakkında maruza» nam eserine istinat ettiriyor. Talas ile (Evliya-Ata)nın ayniyetine delil olarak bu kitabın 17 inci sahifesini gösteriyor.

Beyler, Zeki Velidi Bey tarafından gösterilen eserin 17 inci sahifesinde Zeki Velidi Beyin davasını teyit edecek bir tek kelime yoktur.

17 inci sahifede Talas ile (Evliya-Ata)nın ayniyetini ispata dair bir işaret olmak şöyle dursun, bilâkis bu sahifede Talas şehrinin mahallinin malûm olmadığını açık gösteren cümleler vardır. Bu sahifenin tercümesini aynen okuyorum:

«Taraz [1] şehrinin şimalinde 7 fersah mesafede Kuvikat yahut Kavakat

[1] Araplar Talas şehrine Taraz derlerdi.

nam mahalde iki çok müreffeh kasaba vardı. Karahanlılar devrinde Tarazla İsficap ayrı bir eyalet teşkil ediyorlardı.

XII inci asırda Karahanlıların bütün diğer arazisi gibi burası da Karakitaylar tarafından zaptedildi. XIII üncü asırda Moğol istilâsı arifesinde Taraz yanında Karakitay ordusu Harzemşah Muhammed tarafından inhizama uğratıldı. Moğol devrinde Talas vâdisinde Kencek, Yanıbalık, Yanı ve Talas zikrolunur. Bu şehirler birbirinden 1 fersah mesafede idiler. Vassaf tarihinin bir yerinde Cıkil şehrinde de bahsolunuyor. Talas vadisi Moğol hanlarının yaz mevsimini geçirdikleri yer (yaylak) idi. 1269 da burada Ortaasiyada arazisi olan Cingiz ahfadının Kurultayı in'ikat etmiştir. Bu devirde ticarî noktainazardan Talas vadisindeki şehirlerin ehemmiyeti Otrara ve Sayrama nispetle tâli dereceye inmişti. Bu son şehirlerden ticaret yollarını gösteren eserlerde daha sık bahsolunmaktadır. Çagatay devletindeki karışıklıklar ve Özbeg istilâsı bu şehirleri tamamen tahrip etmiştir. XVI inci asır başlarında Babür devrinde Talas şehri yoktu. XVI inci asrın ortalarında Talas nehri vadisindeki bütün şehirler harabe halinde idi. Tâ o devirde bu şehirlerin yerini tayin imkânsız olduğu Mehmet Haydarın aşağıdaki sözlerinden anlaşılmaktadır:

«Moğollar Tarazı Yanı tesmiye ediyorlardı. Moğolların aynı isimle yadettikleri istekte birkaç şehir eserleri vardır. Orada bir kubbe bir minare, tekke, medrese eser ve alâmetleri vardır. Fakat bunlardan hangisi Yanı (Talas) idi. Diğerlerinin ismi ne idi, bunu tespit etmek mümkün olmuyor.»

Beyler, Zeki Velidi Beyin gösterdiği on yedinci sahife burada bitiyor. Görüyorsunuz ki Zeki Velidi Beyin:

«Talas şehri şimdiki (Evliya-Ata)dan ibarettir. Bu hususu **Barthold** Otçot nam eserinin 17 inci sahifesinde söylemiştir» demesi hakikate mugayir bir iddiadır. 17 inci sahifede böyle birşey yoktur.

Beyler Zeki Velidi Beyin hakikate mugayir me haz göstermesi bir Talas şehrine münhasır olsaydı ben bunun üzerinde fazla tevakkuf etmezdim. Fakat Zeki Velidi Beyin tenkitlerinde böyle yanlış me haz göstermenin birkaç defa tekerrür ettiğini ve bunun bir sistem halini aldığını demin arzettim.

Şimdi gelelim Balasagun şehrine. Zeki Velidi Bey Balasagunun da yeri malûm olduğunu, bu şehrin bugünkü Tokmak şehrinde ibaret olduğunu iddia ediyor. Bu iddiasını da Barthold'un İslâm ansiklopedyasındaki Balasagun hakkındaki makalesine istinat ettiriyor. Beyler, İslâm ansiklopedyasındaki makalenin bize ait kısmını aynen okuyorum:

«Balasagun ville de l'Asie centrale dont on ne peut déterminer exactement l'emplacement.»

(Ortaasiyanın bir şehridir. Mahallini kat'i surette tayin etmek imkânsızdır.)

Görüyorsunuz, Beyler, «Balasagun Tokmak'tan ibarettir. Bu husus, Barthold'un İslâm ansiklopedyasındaki makalesinde izah edilmiştir.» şeklindeki dava hakikate mugayirdir. Şimdi Barthold'un diğer bir ese-

rine «Otçot»e bakalım. Bu eserin 32 inci sahifesinde aynen şu sözleri okuyoruz:

«Bu şehrin ehemmiyetine rağmen Balasagun şehrinin bulunduğu yer hakkında bize vâsıl olan malûmat çok müphemdir. Onun için zamanımıza kadar bu şehir hakkında çok mütenakız fikirler söylenmektedir.» (S. 32)..

Keza aynı eserin 40 ıncı sahifesinde:

«Balasagun meselesini kat'i olarak halletmek için elimizde kâfi vesikalar yoktur. Biz ancak malik olduğumuz malûmata göre Balasagunun Çini Türkistanda değil, daha ziyade Çu nehri vadisinde bulunmuş olduğunu göstermek istedik. İzaha hacet yoktur ki, Balasagun hakkında daha sarîh malûmat keşfedilmesi bizi meseleyi başka şekilde halletmeğe mecbur edebilir.»

Görüyorsunuz beyler, Barthold'un Otçot nam eserinde dahi Balasagunun «Tokmak» şehrinden ibaret olduğuna dair hiçbir şey yoktur.

Binaenaleyh Balasagun hakkında tarih kitabımızda verilen malûmat doğrudur. Zeki Velidi Beyin tenkidi esassızdır. Gösterdiği mehazdaki malûmat davasının aleyhindedir. Beyler, istitraden şunu da söyliyim ki, İngiliz âlimlerinden Mogollar tarihi hakkında üç cilt eser yazmış olan Howorth Balasagunun mevkii hakkında bir fikir ileri sürmüştür. Bu müellife göre (Çu) nehrinin sağ tarafındaki It-kiçu ismile malûm harabeler Balasagun harabeleridir. (History of the Mongols, 1. 6) Fakat bu fikir bir nazariye olarak kalmıştır. Balasagun hakkında Arap seyyah ve coğrafyacılarının eserlerinde de vuzuh yoktur. Yakutulhamevi eserinin bir yerinde (1,708) Balasagun Sirderyanın öte tarafındadır, Kaşgara yakındır, diyor. Diğer bir yerinde de (III, 833) Balasagun Otrar civarındadır diyor.»

Beyler, bütün bu birbirinin zıddı olan fikirler de gösteriyor ki Balasagun şehri, mahalli tespit edilmiş şehirlerden değildir.

Gelelim Barshan şehrine:

Biz tarih kitabında Barshanı da mahalli tespit edilmemiş şehirler meyanında saymışız. Zeki Velidi Bey Barshanın mevkii malûmdur. Issık gölün kenarında Barskaun nehrinin munsabındadır, diyor. Delil olarak Barthold'un «Ortaasiyada hıristiyanlık» nam eserinin 74 üncü sahifesini gösteriyor. Beyler, bu sahifede Barshan hakkında yalnız şu cümle vardır: «Barshan - Nuşcan» için Tomaşek «Barshan» tarzı kıraatini tercih etmekte ve Narin (Naryn) (Yani yukarı Seyhun)un memba ırmaklarından birinin ismi ile birleştirmektedir. Civarda bulunan dağ geçidinin ismi de böyledir». Gösterilen mehazda Barshan hakkında verilen malûmat bundan ibarettir. Vakiâ Tomaşek Barshanın bugün Barskaun denilen mahalde bulunmuş olduğunu ileri sürmüştür. Fakat bu nazariyeyi Barthold kabul etmemiştir. «Ortaasiyada Hıristiyanlık» nam eserinden sora yazılmış olan Otçot nam eserinde Barshan şehri hakkında Barthold şu sözleri yazıyor:

«Barshan şehri şüphesiz Issık göl sahilinde idi. Çini Türkistanda değildi.» (Sahife 31) «Tomasek'in iddia ettiği gibi Nuşcanı Barshan okumak ve bu şehri de Barshan denilen yerde yerleştirmek münasip midir? Değil midir? Bu mesele münazeünfih olarak kalmaktadır» (Sahife 32).

Görüyorsunuz Beyler, burada da Zeki Velidi Beyin iddiası esassızdır. Ne gösterdiği kitapta ne de Otçotta fikrini teyit edecek bir tek cümle yoktur. Demek ki Zeki Velidi Bey burada da hakikate tevaful etmeyen istiştahat yapmıştır. Tarih kitabında Atbaş şehri de tarihen malûm fakat mahalli tayin edilmemiş şehirler meyanında ayılmıştır. Zeki Velidi Bey ise Atbaşın da yeri malûmdur. Tiyeşan dağlarının aynı ismi taşıyan yaylalarındadır, diyor.

Mehaz olarak ta Zeki Velidi Bey gene Barthold'un Otçot nam eserinin 41-43 sahifelerini gösteriyor.

Beyler, gösterilen sahifelerde şu sözleri okuyoruz:

«Bu şehrin ismi onu Atbaş nehri üzerinde aramağı icap ettiriyor. Bugün bu vadide bulunan Atbaş köyü isimle malûm köy Kurunuvustada malum Atbaş şehri yerinde olamaz.

Bugünkü Atbaştan birkaç verst mesafede nehrin sol tarafında Karakoyun çayının döküldüğü mahalde Çaş-tübe isminde bir kurgan varmış, işittiğimize göre burada oldukça mühim harabeler varmış. Ben kendim bizzat gidip burasını ziyaret edemedim. Oraya *Kovalef*'i gönderdim. Onun rivayetine göre burada büyük bir şehir bakiyesi mahiyetini haiz bakiyeler varmış.»

Görüyorsunuz, burada da Zeki Velidi Beyin istinat edebileceği malûmat yoktur. Bilâkis eski «Atbaş»ın bugünkü Atbaş ismini taşıyan yerde olmadığı açık söylenmiştir. Burada da Zeki Velidi Bey hakikate muğayir bir surette istiştahat etmiştir.

Gelelim İlibalık hakkındaki tenkitlere:

Şimdiye kadar bilhassa Rus lisanında yazan Barthold'u mehaz ittihaz eden Zeki Velidi Beyin burada cesareti artıyor. Zeki Velidi Bey Çin membarlarına istinaden Ortaasiyadaki eski şehirlerin yerini tespitte çalmış olan İngiliz âlimi **Bretschneider**'in eserinden[1] bahse başlıyor. Fakat burada Zeki Velidi Bey ihtiyatkâr davranıyor, sahife göstermiyor. Biz İlibalık şehrini de mahalli malûm olmıyan tarihi şehirlerden addediyoruz. Zeki Velidi Bey ise İlibalık hakkındaki tenkidinde şu sözleri yazıyor:

İlibalık Bretschneider'de mezkûr olup mevkii «İle»nin sağ sahilinde şimdiki Turkayp demiryoluna yakın Çangildinskoe nam Rus kasabası civarına tesadüf etmektedir.

Beyler, Bretschneider'de İlibalık hakkındaki malûmat şundan ibarettir. Aynen okuyorum:

İliba-li = İlibalık

[1] Eserin ismi: «Mediaeval researches from eastern Asiatic sources.» London 1910.

This name in the ancient map seems to represent İlibalik «the city of ili.» It appears there south - west of Almalik.....

«The city was evidently situated on the İli river, perhaps near the place where now the post-road from Kuldja to Tashkent crosses the river. There is on the left bank the borough İliskoye. (Cilt II, S. 44).

Tercümesi: İli-ba-li.

Eski haritadaki (İlibali) ismi (İlibalık)ı ifade etse gerektir: (İli beldesi).

Bu harita da bu şehir Almalık şehrinin cenubugarbisinde gösterilmiştir. Ağlebi ihtimal bu belde İli nehri civarında kâin idi. Belki bugün Kulca-dan Taşkente giden posta yolunun nehri geçtiği mahalde idi. Orada nehrin sol sahilinde İliskoye namında bir kasaba vardır.»

Beyler, görüyorsunuz, Zeki Velidi Bey burada da yanlış memba göstermiştir.

Mehaz olarak gösterilen Bretschneider'in eserinde İlibalık şehrinin Çangilidinskoe nam Rus kasabası mahallinde bulunmuş olduğuna dair bir tek cümle yoktur.

Beyler, Zeki Velidi Bey Almalık şehrinin mahalli de malûmdur, diyor. Halbuki İlibalık hakkındaki tenkit münasebetile Zeki Velidi Bey tarafından otorite olarak ismi zikredilmiş olan Bretschneider türlü ihtimalâttan bahsettikten sora Almalık hakkında kat'i fikrini şu suretle hulâsa ediyor:

«As can be concluded from those accounts ancient Almalik lay on the great highway from Mongolia to Persia, and was situated near the site of the modern Kuldja». (Cilt II, sahife 33, Bretschneider).

Tercümesi:

«Bu mülâhazaların neticesi şudur ki eski Almalık Moğolistandan İrana giden büyük yol üzerinde bugünkü Kulca şehrine yakın bir yerde kâin idi.»

Beyler, Moğolistandan İrana giden yol çok uzun olduğu için, bir şehre yakınlık ta ancak sahayı gösterdiğinden Almalık şehrinin de mahalli tespit edilmemiş şehirlerden sayılması doğrudur. Aynı eserin birinci cildinde gene Almalık hakkında şu sözleri okuyoruz:

«Bazı müsteşrikler eski Almalık şehrini Issık gölün şimalinde bulunan ve bugünkü Çin haritalarında Ali-ma-tu diye gösterilen Verny şehri ile iltibas ettirmişlerdir. Fakat hiç şüphe yoktur ki eski Almalık İli nehri Vadisinde bulunuyordu. Bugünkü Kulca şehrinden uzak değildi. «Sahife 70 Cilt 1).

Görüyorsunuz, Beyler, Almalık şehrinin mevkii dahi malûm değildir. Zeki Velidi Beyin bu husustaki iddiası da esassızdır.

Zeki Velidi Bey, tarih kitabında yeri malûm olmıyan şehirler meyanında sayılmış olan Suyab şehrinin de yeri malûmdur, diyor. Balasagunum şimalinde Çu nehrinin sağ tarafında bulunuyor, diyor. Güzel, ama Balasagun nerede bulunuyor? (Gülüşmeler). Biz biliyoruz ki yedinci asır-

da Ortaasyada seyahat etmiş olan Çin seyyahı Hiüven-Tsang [1] Suyaba gelmiştir. Bu seyyah şu yolu takip etmiştir. Issık gölün cenubuşar-ki sahiline vasıl olmuştur. Sora oradan gölün cenup sahilini takip ederek şimalıgarbiye doğru 500 kilometre kadar ilerledikten sora Suye şehrine gelmiştir (Yani Suyaba gelmiştir).»

Barthold bu satırları tefsir ederek diyor: «Bundan anlaşılıyor ki bu şehri (Suyabı) Çu nehri üzerinde aramak lâzımdır (Otçot, sahife 30). Görülüyor ki Barthold Suyap hakkında da kat'î bir fikir söylemiyor. Şehri aramak lâzımdır, diyor.

Petrovski isminde Rus atikiyatçısı Suyap şehrinin Narin nehrinin cenubunda Emürsi nam mahalde bulunduğu fikrindedir (Rusya atikiyat cemiyetinin şark şubesi zabıtnamlerinin VIII inci cildi, 356 ıncı sahifesinde).

Barthold bunu kabul etmiyor. Arapların (Suyabı) Çinlilerin Suye, Suye'lerine tekabül ediyor, diyor. Bugünkü Çu nehrinin ismi eskiden Su telâffuz edilmiştir (Radlof'a istinaden bazı Türk lehçelerinde (ç) nin (s) telâffuz edildiğini söylüyor). Binaenaleyh Çinlilerin Suye'si, Arapların Suyab'ı Çu nehri sahillerinde aranmalıdır, diyor.

«Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux» nam eserinde E. Chvannes da Suyab şehrinin Çu nehri üzerinde olduğu fikrini kabul ediyor. Chhavannes eserinin 10 uncu sahifesinde şu sözleri yazıyor:

Suye: Cette ville devait se trouver sur l'emplacement ou dans le voisinage de Tokmak.

Tercümesi:

Suye: Bu şehir bugünkü Tokmağın bulunduğu yerde, yahut o şehrin civarında bulunmuş olmalıdır.»

Bundan anlaşılıyor ki Suyabın mahalli hakkında da hiçbir kat'î fikir yoktur. Ancak Çu nehri üzerinde olduğu malûmdur. Fakat Çu nehri yüzlerce kilometre uzanan bir nehirdir.

Burada şu noktayı da kaydetmek isterim:

Zeki Velidi Bey Balasagunun yeri bugün Tokmak şehridir, diyordu. Eski Türk şehirleri hakkında tetkikat yapmış olan Chavannes Tokmak Suyabın mahallindedir, diyor. Bu da bu eski Türk şehirlerinin mahallerinin malûm olmaktan uzak olduğunu ispata kâfi olsa gerektir.

Görüyorsunuz Beyler, Suyabın, mevkii tespit edilmemiş şehirler meyanında gösterilmesi doğrudur. Tenkit esassızdır. Zeki Velidi Bey Nüzket şehrinin de mevkii malûmdur, Balovodak (Belovodsk?) nam Rus kasabasından ibarettir, diyor. Bu şehrin mevkii de tespit edilmiş değildir. Çünkü Petrovsky bu şehrin Tokmak ile Pişpek arasında olduğunu iddia ettiği

[1] «S. A. Julien «Mémoires sur les contrées occidentales» par Hiouen-Tsang» Paris 1853-8.

halde Barthold bunu kabul etmiyor. Nüzketin mahalli Petrovsky tarafından gösterilen mahal olduğu şüphelidir, diyor. (Otçot S. 31).

Beyler, mevkii malûm olmayan şehirler üzerinde fazla tevakkuf etmek istemiyorum. Hepsinden ayrıca bahsetmeğe lüzum görmüyorum. Şimdiye kadar arzettiğim izahat Zekii Velidi Beyin tenkitlerinin mahiyeti ve ne gibi esaslara istinat ettiği hakkında bir fikir vermiştir, zannındayım.

Zeki Velidi Beyin mevkileri malûm olduğunu iddia ettiği şehirlerden hiçbirinin mevkii tespit edilmiş değildir; Zeki Velidi Beyin bu husustaki bütün iddiaları esassızdır. Tenkitleri yanlış mehazlara, esassız istişhatlara kurulmuştur. Bütün bu tenkitlerin ilmi bir meseleyi tenvire hizmet maksadından büsbütün farklı bir gaye takip ettiği aşikârdır.

Beyler, yüksek bir ilmi müessesede kürsü işgal eden bir muallimin Maarif Vekâletine gönderdiği ve ilmi bir müessese olan Tarih Cemiyetine hitaben yazdığı bir yazıda böyle sistem halinde lâubali bir surette yanlış mehaz göstermesi muallimlik şerefile ve ilmi ciddiyetle ne dereceye kadar kabili telif olduğu hakkında hüküm vermeği kongre azasına bırakıyorum (Şiddetli alkışlar.)

REİS — Söz Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Azasından Müderris Şemsettin Beyefendindir.

SEMSETTİN BEY — Efendim, Zeki Velidi Beyefendi beyanatları arasında bir münasebetle benim konferansımdan da bahsettiler. Fakat ifadeleri benim de kuraklık meselesinde kendileriyle hemfikir olduğumu zannettirecek şekilde idi. Halbuki mesele hiç te böyle değildir. Kendilerinin bilmesi icap eder ki bu mesele jeoloji noktainazarından nekadar müspet ise tarihi vesikalarla da aynı surette müspettir. Bütün tarihi vesikalar kuraklık olduğunu teyit etmektedir.

Çinin en eski vekayinamelerinden olan Şu-King Milâttan üç dört bin sene evelki vekayii tasvir ederken o zamanlar Çinlilerin Çong-yu dedikleri kavimlerin yani Türk cetlerinin cenuba doğru vukubulan akınlardan acı acı şikâyet etmekte, Ortaasiyadaki sürekli kıtlıkları, yani devamlı kuraklığı bu akınlara sebep göstermektedir.

Eski Çin membalarını esaslı surette tetkik eden Deguignes Çinde ilk tarihi sülâle olan Hiya hanedanını kuran Ta-yü-Heu'nun bu suretle Ortus cenubuna inen Türklerden olduğunu iddia etmektedir. Hattâ Deguignes Ta-yü-Heu'nun Oğuz destanındaki Dibbakuy Han olmasını kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürmektedir.

Çinin esatiri devrine ait U-Ti'lerin yani beş hükümdarın sonuncusu olan Şun tarafından Ta-yü-Heu'ya verilen Pe yani Bey ünvanı da bu iddiayı teyit edebilir. Hiya'lar devrinden sora Çinlilerce Şan-yong denilen şımallı kavimlerin yani Türk cetlerinin akınları devam etmiş, gerek Şanglar ve gerek Çeu'lar devrinde Türk kütleleri Sarı nehir boylarına doğru mütemadi hücumlarda bulunmuşlardır.

Denilebilir ki Çinin bu devirlere ait tarihi, hemen hemen şımden

inen Türk kütleleriyle olan mücadelelerden ibarettir. Kuraklık icbarile Şimalî Çine inerek oraları zapteden Türkler, bir müddet sora arkalarından gelen diğer Türk gruplarıyla çarpışıp durmuşlardır.

Çe'ulardan sora Çinde Ta-Tsin İmparatorluğunu tesis eden Tsin-Şe-Hoangti yine böyle devamlı kuraklık icbarile Türkellerinden cenuba inerek Çinin Şen-Si ve Kan-Su havalisine yerleşen ve milâttan sekiz asır evel buralarda bir prenslik kuran Türk Tsin'lere mensup bulunuyordu.

Eduard Chavannes'ın teyit ettiği veçhile 12 hayvan esasına göre tanzim edilmiş olan Türk takvimi, Çine bu Tsin'ler tarafından götürülmüştür.

Çin tarihini kendisile başlatmak için Çu-Şu gibi birkaç kitap müstesna olmak üzere eski âsarı kâmilen ortadan kaldıran Tsin-Şe-Hoangti devrinden itibaren yazılan eserlerde kuraklık icbarile Çine vukubulan akınlara dair daha fazla tafsilât vardır. Gerek Tsinler, gerek Hanlar devrinde ve gerek daha sora yani Tanglar zamanında Ortus hittaşının şimalindeki mıntakalar hakkında verilen malûmat oralarda sürekli kuraklıkların hüküm sürdüğünü teyit edecek mahiyettedir. Esasen meşhur Çin Seddi de kuraklık ve kıtlık icbarile mütemadiyen Çine inen Türk akınlara karşı bir mâniya olarak yapılmıştır. Bu mâniyaya rağmen tâbiatın haşin icbarile vukubulan bu akınlar durdurulamamış, şimalden gelen Topa'lar, Tsinlerin inkırazından sora Çinde Veyi sülâlesini tesis etmişlerdir.

Hulâsa Hiya'lerden Tanglara, Sungalara kadar devam eden uzun asırlarda Türkellerinde vakit vakit baş gösteren sürekli kıtlıklar olmuştur. Bu sürekli kıtlıkların devamlı kuraklıklardan ileri geldiği tabiidir.

Bu münasebetle Zeki Velidi Beyin geçen günkü beyanatı arasında nazara çarpan bir tezada da işaret etmek isterim. Ortaasiyanın kuraklığını kabul etmeyen Zeki Velidi Bey, tarihin gösterdiği büyük muhaceret ve akınları bu mıntakalardaki nüfus kesafetine atfettiler. Akın ve muhaceretleri Türkellerinde nüfusun mütemadiyen çoğalmasile izaha çalıştılar. Fakat beyanatlarında devam ederken biraz sora bu iddialarını unuttular. Davalarını çürütecek ifadelerde bulundular.

Filhakika muhterem muallim, müverrih İbni Esir'den naklen iki yüz bin çadır halkının hep birden müslüman olduklarını söylerken bunların oturdukları sahayı bütün Garbî Türkistanı ihtiva edecek surette geniş gösterdiler.

Zeki Velidi Bey, bir milyon tahmin ettiği bu iki yüz bin çadır halkının işgal ettiği sahanın bir ucunu Seyhun nehrinin şimaline, diğer ucunu da Kaşgar mıntakası maverasına, Tarım nehri boylarına kadar uzattılar. Bu ifadelerine göre Maverâünnehir ve Toharistan da dahil bulunmak üzere bütün Garbî Türkistanın umumî nüfusunun o devirde ancak bir milyon olması icap etmektedir.

Görülüyor ki Zeki Velidi Bey iki yüz bin çadır halkının işgal ettiği sahayı tayin için pergelin ayağını pek geniş açmış bulunuyorlar. Re-

şit Galip Beyefendi kendilerine cevap verirken, hesapta nekadar kuvvetli olduklarını sözlerinden aldıkları bir misal ile zarif bir surette izah etmişlerdi. Muhterem muallim, pergelin kolunu bu kadar nispetsiz bir şekilde açmak suretile bu defa da hendesedeki meharet ve kudretlerini göstermiş oldular. Her halde Zeki Velidi Beyin 200 bin çadır halkını yerleştirmek için pergelin kolunu bu kadar geniş açmanın ne netice vereceğinin farkında olmadıkları anlaşılıyor.

Zeki Velidi Bey o zamanlar bütün Türkistanda ancak bir milyon Türk olduğunu söylüyorlar. Halbuki bu zamandan soradır ki Selçukiler buralardan gelerek Maverâünnehirden Akdeniz kıyılarına kadar olan sahayı, yani İrani, Irakı, Suriyeyi, Anadoluyu işgal ettiler. Yine bu sahadan çıkarak Cenubî Rusyaya inen Guzlar yani Oğuzlar Trakyaya kadar yayıldılar. Bu tarikle İstanbul önlerine kadar geldiler. Geri kalanlar da Karahanlılar devletini, büyük Harzem devletini kurdular. Onlardan sora da Cingiz, büyük ordularını teşkil eden efradı buralarda buldu. İki yüz bin çadır halkı ne payansız bir memba imiş.

Büyük muhaceretleri nüfusun kesafetine atfeden Zeki Velidi Bey sanki kendi iddiasının çürüklüğünü bizzat göstermek istiyormuş gibi tarihi hakikatleri unutarak Maverünnehir ve Toharistan mıntakasında nüfusun azlığından bahsettiler ve sora bütün muhaceretleri nüfusun kesafeti, nüfusun çokluğu ile izaha kalkıştılar. Bu tezada hayret etmemek mümkün müdür? Maverâünnehir ve Toharistanda nüfus azlığından bahseden Zeki Velidi Bey tarihi biraz tetkik etmiş olsalardı görecekerlerdi ki Tanglar zamanında yalnız Ceyhun nehrinin şimal ve cenubunda yirmi hükümet bulunuyordu. Bu hükümetlerden herbiri Çin İmparatorluğu ile resmen münasebette bulunuyor, elçiler gönderiyorlardı. Yirmi hükümet teşekkül eden bir mıntakada nüfus azmış. Bundan daha ziyade şayanı hayret birşey olamaz.

Bir iki hamlede İran İmparatorluğunu yer yüzünden kaldıran, Bizans ordularını Toros arkalarına atarak, Suriye, Palestin, Mısır ve Şimali Afrikayı aldıktan sora İspanyaya geçen Arap ordularile, Zeki Velidi Beyin bu kadar az nüfuslu addettiği bir mıntaka halkıdır ki, yüz seneye yakın bir müddet kahramanca çarpıştılar. Aynı zamanda da Şarktan gelen muazzam Çin ordularına karşı koydular. Zeki Velidi Beyin iddiasına göre bunun imkânı olabilir mi? Darülfünun Türk Tarihi Muallimi hem kendi iddiasını çürüten hem de tarihi vak'aların izahını imkânsız kılan bu nüfus azlığı iddiasını neye istinaden ileri sürüyor, bilmiyorum.

Zeki Velidi Bey hitabesinde, ilk defa olarak burada bahsettiğini söylediği mühim bir keşiflerini ifşa ettiler. Sora da şimdide kadar cihana meçhul bulunduğunu zannettiği bu büyük keşfi kongremize ithaf etmek lütüfkârlığında bulundular. Bu aralık, sağa sola tarizler yapmağı da ihmal etmediler. Bu keşfe göre Harzemli **Biruni'nin** Bursada bir kitabı varmış. O kitaba bakılırsa **Biruni'nin** Türk olması icap ediyormuş. Fakat Zeki Velidi Bey bunu da kat'i söylemediler. Bu kitaba na-

zaran **Biruni'nin** Türklüğünü biraz şüpheli gösterecek bir tarzda idare-i kelâm ettiler.

Bu keşif belki Zeki Velidi Bey için yenidir. Çünkü Zeki Velidi Bey, Türklerin Garbî Türkistana çok muahhar zamanlarda geldiklerini, Maverâünnehir, Toharistan ve Harzemin medenî halkının Türkten başka milletlere mensup olduklarını, Türklerin ancak göçebe bir halde Seyhun maverasında bulduklarını ispata çalışan **Barthold'a** İslâm mem-balarından malzeme toplamakla meşgul iken, biz Biruni ve emsalinin Türk olduklarını meydana koymak için uğraşıyorduk. On beş yirmi sene evel bu mevzua ait makaleler yazdığımı hatırlıyorum. (**Alkışlar**). Görülüyor ki kendisi için çok yeni olan bu keşif, bizim için çok eskidir.

Burada Zeki Velidi Beyle Sadri Maksudi Beyin münakaşalarını dinlerken Zeki Velidi Beyin meş'um bir rol oynadığı diğer bir kongreyi hatırladım.

O kongrede de Zeki Velidi Beyle Sadri Maksudi Bey yine Türklük davası etrafında şiddetle çarpışmışlardı: Çarlık devrildikten sora Rusya-daki unsurlar kendi millî varlıklarını kurtarmak için mesai sarfederken Türkler de evvelâ Moskovada sora da Ufa'da birer kongre aktetmiş, Türk adı altında bir birlik yapmak teşebbüsünde bulunmuşlardı. Fakat Zeki Velidi Bey Ufa kongresinde Türk namı altında Türk birliğinin teşekkülüne birinci derecede muarız olmuş, Başkırtları Türk camiasından ayırmıştı. (**Yazıklar olsun sesleri**). Zeki Velidi Bey millî birlik duygusu ve Türk lehçesi esas olmak üzere bir vahdet yapılmasına, bütün Türk âleminde umumî hars ve lehçe birliğine doğru gidilmesine muhalefet ve mumanaat ederek Rusya Türklerinin lehçeleri ayrı, harsleri ayrı, varlıkları ayrı, Tatarlar, Başkırtlar, Özbekler, Azeriler..... gibi birçok parçalara bölünmelerine sebep olmuştu.

Acaba Zeki Velidi Bey aynı rolü bu kongrede de mi oynamak istiyorlar? Fakat emin olsunlar ki bu kongrenin etrafında toplananların dimağlarından milliyet ateşi fışkırıyor. Bu ateşin karşısında her gayret, her teşebbüs erimeğe mahkûmdur. (**Sürekli ve şiddetli alkışlar**).

REİS — Kuraklık meselesi nihayet bulmuştur. Esasen bu mesele reddedilmez bir hakikattir. Delillerle dünyanın her yerinde kitaplara geçmiştir.

Söz, Balıkesir Kız Ortamektebi tarih ve coğrafya muallimi Melâhat Hanımındır. Mevzuu «Timur devri»dir.

[*Muallim Melâhat Hanım konferansını okudu*]

REİS — Bugünkü toplanmamız hitam bulmuştur. Yarın saat 9 da toplanmak üzere oturuşa nihayet veriyorum.

Kapanma : S. 19²⁰